

Бурлака О.С.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.4.5>**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЩОДО УСИНОВЛЕННЯ**

Постановка проблеми. Усиновлення дітей, що проживають на території України, відбувається у судовому порядку. Поширення компетенції суду на вирішення питань про усиновлення дітей покладає на суддів значну відповідальність щодо майбутнього дитини. Насамперед це пов'язано з моральними аспектами цього питання, що зумовлені наявністю двох сторін: з одного боку, держави, яка за допомогою спеціальної процедури намагається створити для дитини найбільш сприятливі умови для її життя і розвитку, з іншого боку, осіб, що усиновлюють дитину [1, с. 48]. На думку М.О. Шевелухи, запровадження судового порядку усиновлення пояснюється тим, що метою цього юридичного акта є охорона інтересів дітей, а отже, його має контролювати держава [2, с. 136]. Тому законом чітко зумовлений порядок розгляду судом справ щодо усиновлення. Наукою цивільного процесуального права виділено декілька стадій розгляду справи про усиновлення: адміністративну стадію підготовки матеріалів; стадію провадження справи до судового розгляду; стадію судового розгляду (визначаються особливості постановлення та проголошення судового рішення) і його реалізації [3, с. 256].

Згідно із Цивільним процесуальним кодексом України розгляд справ про усиновлення проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних у порядку окремого провадження (ч. 4 ст. 293) [4]. До того ж законом встановлено, що справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди (ч. 5 ст. 294 ЦПК). Суд розглядає справи зазначеної категорії за участю заявника та заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 294 ЦПК) [4].

Узагальнюючи матеріали судової практики у справах щодо усиновлення, науковці звертають увагу на непоодинокі випадки не лише некоректного застосування термінів («зацікавлена особа» замість «заінтересована особа») або вживання термінології позовного провадження («треті особи», «позивач», «відповідач», «позовна заява» тощо) без урахування виду провадження, в якому розглядається справа, а й на інші неточності, які можуть негативно вплинути на розгляд справи загалом [5, с. 16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням процесуальних особливостей розгляду справ про усиновлення присвячені чисельні дороб-

ки вітчизняних науковців у галузі цивільного процесуального, цивільного та сімейного права. Серед таких насамперед слід назвати роботи А.Ю. Азізової, М.В. Антокольської, І.В. Апопій, В.І. Борисової, В.С. Гопачука, О.О. Грабовської, М.М. Дякович, Ю.В. Деркаченка, І.В. Жилінкової, Л.М. Зілковської, Л.П. Короткової, Л.А. Кузьмичової, І.В. Ковальчук, Н.П. Косенко, М.В. Логвінова, Г.К. Матвеева, В.П. Маслова, В.П. Мироненко, О.О. Пушкіна, О.О. Пунди, З.В. Ромовської, Р.О. Стефанчука, С.Я. Фурси, Ю.С. Червоного, Я.М. Шевченко.

Формулювання цілей статті. Мета статті – окреслити загальнотеоретичні положення розгляду справ про усиновлення в порядку окремого провадження та виокремити окремі проблемні процесуальні аспекти розгляду справи, сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства в зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Важливим у процесі розгляду справ про усиновлення є питання визначення підсудності [6, с. 41]. За загальним правилом, підсудність справ про усиновлення визначається відповідно до ст. 310 ЦПК України. Разом із тим для вирішення питання підсудності справи про усиновлення дитини або повнолітньої особи місце проживання останніх необхідно визначати з урахуванням відповідних положень Цивільного кодексу України [7, с. 92]. Відповідно до ст. 29 ЦК України, місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Місцем проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного із них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає [8]. Тому, як

наголошують науковці (і ми приєднуємося до таких міркувань), недотримання вимог закону про підсудність справ про усиновлення може призвести до ускладнень щодо залучення до розгляду справи осіб, які мають брати в ній участь, визначення органу опіки та піклування, який має надати суду висновок про обґрунтованість усиновлення та відповідність його інтересам дитини [9, с. 224].

Одним із проблемних аспектів розгляду цивільних справ щодо усиновлення, як підкреслюють фахівці, є неповне або неправильно визначення кола осіб, які беруть участь у справах цієї категорії [10, с. 37]. Згідно зі ст. 313 ЦПК розглядаються справи про усиновлення за обов'язковою участю заявника – особи, яка порушує питання про усиновлення дитини (чи повнолітньої особи), органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Органи опіки та піклування належать до органів, які залучаються судом до участі у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень. Досліджуючи питання щодо порядку усиновлення дітей, В.М. Барсукова прямо вказує на обов'язок органів опіки та піклування надати висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини [11, с. 33]. Отже, розгляд справи про усиновлення дитини не може здійснюватись без участі органу опіки та піклування, а також надання останнім висновку про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини.

Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей. Обов'язковою вимогою закону є те, що висновок органу опіки та піклування про доцільність усиновлення має бути оформлений на бланку державних адміністрацій районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих органів міських чи районних у містах, сільських, селищних рад, підписаний головою (заступником голови) та скріплений печаткою. Крім того, до висновку органу опіки та піклування мають бути додані документи, зазначені в ч. 3 ст. 312 ЦПК України. Такими документами є: акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання; висновок відповідного компетентного органу за місцем проживання заявника (заявників) про змогу бути усиновлювачем; медична довідка про стан здоров'я заявника та дитини; довідка з місця роботи із зазначенням заробітної плати або копія декларації про доходи; копія свідоцтва про одруження (для одружених) а також письмова згода на це другого з подружжя, засвідчена нотаріально, в разі усиновлення дитини одним із подружжя; копія паспорта заявника (заявників); відомості про його

житлово-побутові умови (документ, що підтверджує право власності або користування жилим приміщенням); інші документи, визначені законом.

У процесі розгляду справ про усиновлення визначені ст. 211 СК України особи, які можуть бути усиновлювачами, звертаючись до суду, набувають статусу заявника. Заявниками у справах зазначеної категорії можуть бути як громадяни України, так і іноземці (ст. 281 СК) [12]. Особа, яка бажає усиновити дитину, має діяти відповідно до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 (зі змінами, внесеними постановою КМУ від 30 листопада 2011 року № 1215), відповідно до яких ведеться облік кандидатів в усиновлювачі та визначено дії, що передують усиновленню. При цьому законом також визначено, що кандидатам в усиновлювачі може бути відмовлено у взятті на облік лише з підстав, передбачених п. 26 Порядку, що оформлюється на бланку служби у справах дітей та підписується її начальником [13].

Відповідно до ст. 211 СК усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа, не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини (ч. 1 ст. 211 СК). Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною, яку він бажає усиновити, має становити не менше п'ятнадцять років. Наступною умовою, яка має значення для розгляду справи про усиновлення, є визначення змоги заявника бути усиновлювачем, що підтверджується медичним висновком про стан його здоров'я. Проте на практиці трапляються випадки, коли суди під час розгляду справ про усиновлення приймали заяви та документи про стан здоров'я, які не відповідають вимогам п. 22 Порядку, що передбачає подання не будь-якого документа про стан здоров'я особи заявника, а саме медичного висновку, складеного за формою згідно з Додатком 3 названого Порядку. Також у процесі підтвердження стану здоров'я дитини суди приймали до розгляду заяви про усиновлення, до яких додані не медичні висновки про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дитини за формою згідно з Додатком 2 Порядку, а довідки про диспансерний огляд.

Відповідно до ч. 1 ст. 253 ЦПК заінтересованою особою у справах про усиновлення є орган опіки та піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземців, – уповноважений орган виконавчої влади.

Передбачений ст. 215 СК (із змінами, внесеними згідно із Законом від 19 травня 2011 року № 3381-VI) облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на яких покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування, Міністерством у справах молоді та спорту, службами у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також центральним органом виконавчої влади, до повнова-

жень якого належить питання усиновлення та захисту прав дітей у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

В окремих справах про усиновлення деякі заявники як заінтересовану особу помилково зазначили опікунську раду. У цьому випадку варто зауважити, що поняття «орган опіки та піклування» та «опікунська рада» не тотожні. Пунктом 1.6 Правил опіки та піклування визначено, що опікунські ради, до складу яких входять депутати, представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і громадськості, створюються при органах опіки та піклування для допомоги в їхній роботі та мають дорадчі функції. Безпосередньо на опікунську раду законом не покладено державно-владні повноваження. З огляду на викладене опікунська рада не належить до органів, які правомочні вирішувати питання щодо надання висновку про доцільність усиновлення.

Окрім органу опіки і піклування, як заінтересованих осіб у справах про усиновлення суди нерідко залучають державні органи реєстрації актів цивільного стану, що не є заінтересованими особами, і не включають їх до кола осіб, в яких є правовий інтерес, пов'язаний із розглядом такої справи. У зв'язку з вищевикладеним вважаємо, що заінтересованими особами у справах про усиновлення можуть бути не лише органи опіки та піклування, органи виконавчої влади, а й залежно від обставин справи інші особи – один із подружжя, опікун, піклувальник, дитячий заклад, який надає згоду на усиновлення, тощо.

Іншими особами, які беруть участь у справах про усиновлення, можуть бути, відповідно до ст. 56 ЦПК, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у тому числі прокурор. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі про усиновлення або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у цивільному процесі в таких справах для подання висновку у справі є обов'язковою, зокрема, якщо суд визнає це за необхідне.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», відповідні повноваження прокуратури визначено законодавцем як представництво інтересів громадянина або держави в суді, а завдання прокурора в судовому процесі сформульоване як сприяння виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справи та постановленню судового рішення, що ґрунтується на законі [14]. Прокурор може вступити у справу на будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів для усунення порушень закону. З огляду на це, законом виділено три форми представництва прокурором інтересів громадянина та держави. До першої варто зарахувати звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли

порушуються інтереси держави, або про визнання незаконними актів, дій чи рішень державних органів чи посадових осіб. Другою формою представництва є участь прокурора в розгляді судами справ. І як третю форму необхідно виділити внесення апеляційної, касаційної скарги на судові рішення або заяви про їх перегляд за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд Верховним Судом України судового рішення. Ми згодні з тими авторами, які наголошують, що такий стан речей зумовлений насамперед тим, що відповідно до ст. 56 ЦПК прокурор може здійснювати представництво інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому ЦПК та іншими законами, і може здійснювати своє представництво на будь-якій стадії цивільного процесу. При цьому підстави участі прокурора у цивільному процесі можна умовно поділити на дві групи: обов'язкові – випадки, прямо вказані в законі; факультативні – власна ініціатива прокурора у разі виявлення ним порушень закону [15, с. 69]. Наведене повною мірою стосується і справ про усиновлення.

Суди здебільшого не обговорюють питання щодо розгляду справи у відкритому чи закритому судовому засіданні. Відповідно до ч. 3 ст. 6 ЦПК закритий судовий розгляд допускається за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, зокрема, з метою забезпечення таємниці усиновлення. Ч. 3 ст. 313 ЦПК передбачено, що для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених Сімейним кодексом України (ст. 226), суд розглядає справу в закритому судовому засіданні, не пов'язуючи це із заявленням клопотання.

Особливістю справ про усиновлення є також і дотримання заявниками обов'язкової досудової процедури, яка складається із звернення до відповідних державних органів, а також до установ, де утримується дитина, та отримання від цих установ відповідних документів, які є передумовою для звернення до суду та доказами [2, с. 136].

На деякі особливості розгляду цивільних справ про усиновлення вказує і Я.С. Тубольцева, яка вірно зазначає, що судові рішення у справах про усиновлення мають загальнообов'язковий характер, але не підлягають примусовому виконанню. Рішення реалізується через внесення змін до актового запису про народження дитини або повнолітньої особи з видачею відповідного свідоцтва органом державної реєстрації цивільного стану. Крім того, особливістю ухвалення судового рішення у справах про усиновлення є те, що до набрання законної сили таким рішенням батьки можуть відкликати свою згоду на усиновлення [15, с. 81].

Отже, попри величну мету усиновлення, мусимо визнати, що рівень його правової регламентації, особливо з позицій процесуального права, не можна вважати досконалим. Тому подальші дослідження та підвищення ефективності суддівської практики є тими напрямками, які мають призвести до належного врегулювання розгляду справ про усиновлення, що, звісно, буде позитивним кроком до покращення державно-правових механізмів забезпечення охорони прав та інтересів дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гнездов О. Судовий порядок усиновлення дітей. *Право України*. 1999. № 9. С. 47–53.
2. Шевелуха М.О. Окреме провадження щодо розгляду судами справ про усиновлення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 136–138.
3. Цивільне процесуальне право України : підручник / За заг. ред. С.С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс від 18 березня 2004 р. № 1618-IV; Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№ 40-41, 42. Ст. 492.
5. Гуменюк В.І., Мархай Н.В. Судова практика у справах про усиновлення. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 9 (145). С. 15–23.
6. Трубников П. Рассмотрение судами дел об усыновлении (удочерении) ребенка. *Законность*. 1999. № 8. С. 39–44.
7. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс. 3-тє вид. доп. і перероб. Київ : «ВД Дакар». 2013. 672 с.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. С. 356.
9. Чорнооченко С.І. Цивільний процес України : навч. посіб. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ : ЦУЛ. 2014. 416 с.
10. Барсукова В.М., Гриненко А.Д. Справи про усиновлення дітей – нова категорія справ, що розглядаються судами. *Вісник Верховного Суду України*. 1997. № 2. С. 36–38.
11. Барсукова В.М. Розгляд судами справ про усиновлення (удочеріння) дітей. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 5. С. 32–35.
12. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
13. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 79. Ст. 2660.
14. Про прокуратуру. Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12.
15. Полішко Н.Л. Підстави та форми участі прокурора у цивільному процесі. *Нотаріат для вас*. 2013. № 11. С. 69–74.
16. Тубольцева Я.С. Правова регламентація розгляду справ про усиновлення: основні положення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 1. С. 78–82.

Бурлака О.С. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЩОДО УСИНОВЛЕННЯ

У статті розглянуто загальні питання щодо процесуального порядку розгляду такої категорії справ окремого провадження, як усиновлення. Наголошено, що зарахування розгляду справ щодо усиновлення до компетенції суду підкреслює важливість та значення інституту усиновлення у сфері забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та охорони дитинства. Серед особливостей процесуального порядку розгляду справ щодо усиновлення автором виділено те, що ці справи розглядаються судом у складі судді та присяжних, не можуть бути передані на розгляд третейського суду, а також те, що вони не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди. Крім того, виділено і таку особливість справ щодо усиновлення, як участь як сторона держави. У процесі дослідження автором підкреслено, що, незважаючи на належне законодавче врегулювання процедури усиновлення нормами матеріального та процесуального права, на практиці допускаються окремі прорахунки, які або уповільнюють процес усиновлення, або взагалі роблять його неможливим. Серед таких названо некоректне застосування термінів під час оформлення судового рішення, неправильне визначення підсудності справ щодо усиновлення та неповне визначення кола осіб, які беруть участь у справі, відсутність у матеріалах справи документів, які вказують на можливість особи бути усиновлювачем, на доцільність здійснення усиновлення тощо. Автором наголошено на обов'язковості дотримання умови щодо розгляду справ про усиновлення в закритому засіданні. З'ясовано, що прокурор може вступити у справу на будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, і зобов'язаний своєчасно жити передбачених законом заходів для усунення порушень закону. З огляду на це законом виділено три форми представництва прокурором інтересів громадянина та держави. До першої варто зарахувати звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, або про визнання незаконними актів, дій чи рішень державних органів чи посадових осіб. Другою формою представництва є участь прокурора у розгляді судами справ. І третьою формою необхідно виділити внесення апеляційної, касаційної скарги на судові рішення або заяви про їх перегляд за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд Верховним Судом України судового рішення.

Ключові слова: усиновлення, усиновлювач, підсудність, окреме провадження, орган опіки та піклування.

Burlaka O.S. CERTAIN PROBLEMATIC ASPECTS OF CONSIDERATION OF CIVIL CASES OF ADOPTION

The article considers general issues concerning the procedural order of consideration of such a category of cases of separate proceedings as adoption. It was emphasized that the inclusion of adoption cases in the jurisdiction of the court emphasizes the importance and significance of the institution of adoption in the field of ensuring the rights of orphans and children deprived of parental care and child protection. Among the peculiarities of the procedural procedure for adoption cases, the author noted that these cases are considered by a court composed of a judge and a jury, that they can not be referred to arbitration, and that they can not be closed due to conclusion of an amicable agreement. In addition, such a feature of adoption cases as participation as a party to the state is highlighted. In the

course of the study, the author emphasizes that despite the proper legislative regulation of the adoption procedure by substantive and procedural law, in practice, some miscalculations are allowed, which either slow down the adoption process or make it impossible at all. Among these are: incorrect use of terms in the execution of a court decision; incorrect determination of the jurisdiction of adoption cases and incomplete determination of the range of persons involved in the case; the absence in the case file of documents that indicate the possibility of a person to be an adoptive parent, the feasibility of adoption, etc. The author emphasizes the obligation to comply with the condition for consideration of adoption cases in closed session. It was found that the prosecutor can intervene at any stage of the process, if required by the protection of constitutional rights of citizens, the interests of the state and society, and is obliged to take timely measures provided by law to eliminate violations of the law. In view of this, the law distinguishes three forms of representation of the interests of the citizen and the state by the prosecutor. The first should include appeals to the court with claims or statements to protect the rights and freedoms of another person, an indefinite number of persons, the rights of legal entities when the interests of the state are violated, or to declare illegal acts, actions or decisions of state bodies or officials. The second form of representation is the participation of the prosecutor in court proceedings. And as the third, it is necessary to allocate introduction of the appellate, cassation appeal against court decisions or the statement on their review on newly discovered circumstances, the statement on review by the Supreme Court of Ukraine of the court decision.

Key words: adoption, adoptive parent, jurisdiction, separate proceedings, guardianship authority.